

Palmira ZEMLEVIČIŪTĖ

Lietuvių kalbos institutas

GYDYMO PRIEMONIŲ PAVADINIMAI DAKTARO ANTANO VILEIŠIO MEDICINOS KNYGELĖSE

Antanas Vileišis (1856–1919) buvo žymus XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių visuomenės veikėjas, atkaklus lietuvybės gaivintojas ir stiprintojas, visą nuo tiesioginio darbo likusį laiką skyręs „ne savo malonumams, ne pramogoms, bet savo tautai: jos kultūrai, sveikatingumui, kalbos gynimui, mokslui, labdarybei ir laisvei“ (Kučys 1993: 233). Jis aktyviai reiškėsi kaip puikus liaudies švietėjas, populiariinės spaudoje medicinos ir higienos žinias. A. Vileišis pasirinko „geriausią kelią padėti žmonėms apsisaugoti nuo ligų ir, joms ištikus, patarimais palengvinti jų padėtį“ – tai „paskleisti lengva ir suprantama kalba knygučių ir straipsnių laikraščiuose“ (ten pat, 232).

A. Vileišis paliko aibę straipsnių¹ ir populiariamųjų knygelių apie užkrečiamąsias ir kitokias ligas, jų gydymą ir profilaktiką, higieną ir sanitariją. Vienas knygeles jis pats parašė, dalį išvertė ar parengė, remdamasis kitų autorių darbais. Šiame straipsnyje aptariama kiek per 400 iš medicinos knygelių² surankiotų gydymo priemonių³ pavadinimų pagal jų reikšmę, taip pat paliečiami raiškos, kilmės ir kiti svarbesni kalbos dalykai. Knygelių išleidimo laikas – nuo 1895 iki 1915 metų. Mažiausios apimties knygelę sudaro 7, o didžiausios – 164 puslapiai. Bendra jų apimtis – 745 puslapiai. Kelios knygelės yra su paveikslais.

---

¹ Nemažai straipsnių, spausdintų ano meto laikraščiuose, buvo tęstiniai ir išėjo atskiromis knygelėmis.

² Į nagrinėjamą medžiagą neįtraukti pavadinimai iš didžiausios knygelės *Naminis gydytojas* (I leid. – 1908 m., II leid. – 1924 m.), nes jie aptarti drauge su kitais medicinos terminais straipsnyje *Naminio gydytojo medicinos terminai* (žr. *Terminologijos istorijos ir dabarties problemas*, Vilnius, 2004, 330–362). Kai kuriose knygelėse gydymo priemonių pavadinimų rasta tik vienas kitas, kitose iš viso neaptikta, taigi čia pateikiami pavyzdžiai tik iš šešiolikos knygelių.

³ Renkant medžiagą buvo rasta ir keliolika gydymo būdų pavadinimų, tad jie yra aptariami straipsnyje kartu su gydymo priemonių pavadinimais.

I. Gydomo priemonių pavadinimų reikšminės grupės

Gausiausią reikšminę grupę sudaro **vaistų pavadinimai**. Pagal vaistų vartojimo pobūdį juos galima skirti į du pogrupius:

1. Vidinių vaistų pavadinimai, pvz.: *arbata* Pp 52, *arbata iš ramunėlių* Kru 6, *atšaldytas šampanas* Ch 10, *avižinių kruopų skystimas* Pp 114, *bulgarų rūgštasai pienas* Rp 8, *Hofmano lašai* Ch 11, *juoda kava* Pm II 12, *karšta arbata* D 7, *kava* Pp 52, *kokainas* Ch 10, *kuošalčiausias vanduo* Ll 116, *laktobacilinas* Rp 8, *mažytėliai ledo gabalėliai* Ll 116, *obuolių vynas* Ku 41, *pieninė rūgštis* Ch 9, *pipirmėčių arbata* Ll 116–117, *ricino aliejus* Pm I 28, Tš 19, Pm II 25, Ll 62, *rūgštasai pienas* Rp 3 (plg. *rūgštasai pienas* Rp 3, dar plg. *rūgusis pienas* Rp 5), *sėmenys* Pm II 27, *sodos vanduo* Ll 68, *šalta arbata* Pp 72, *šaltas vanduo su citrina* Pm I 14, Pm II 13, *šaltas vanduo su vynu* Pm I 22, Pm II 20, *šaltas vynas* Pp 72, *šaltas zelcerinis vanduo* Ch 10, *šaltmėčių arbata* Ll 116–117, *šaltos vaisių sriubos* Ku 41, *šampanas* Ch 11, *šilta arbata su citrina* Ach 10 (plg. *šilta arbata su citryna* Tš 11), *šilta arbata su truputėliu vyno* Ach 10 (plg. *šilta arbata su truputeliu vyno* Tš 11), *taninas* Ch 10, *tirpalas iš tanino* Ch 10, *vaisiai* Ku 41, *vanduo su citrina* Pm II 12, *vasarinis vanduo* Tš 19, *vynas* Pm I 21, Ku 32, Pp 79, Pm II 19, D 7, *vynuogės* Ku 42, *žolės nuo kosulio* Tš 13 ir kt.

2. Išorinių vaistų pavadinimai, pvz.: *akių tepalas (mostis)* Kru 8, *aliejus nuo įdegimo* Pp 53, *alyva* Pp 55, *amonijakas* Ku 38, *aristolis* Pp 54, *Bertolet'o druska* D 4, *bismutas* Pp 54, *borinės rūgšties miešimas* Ll 85, *borinės rūgšties tirpalas* Ll 149 (plg. *tirpalas iš borinės rūgšties* D 4), *borinis vanduo* Ll 93, *borinis vazelinas* Kru 11, *degtinė su druska* Tš 12, *dielės* Kru 11, *giedrus vanduo* Pp 27, *gryna alyva* Pm I 32, Pm II 20, *grynas aliejus* Pm I 28, Pm II 26, *grynas šiltas vanduo* Pm I 22, Pm II 21, *grynas vanduo* Pm I 20, Pp 25, Dž 19, Pm II 18, Ll 157, *ichtyolas* Pp 38, *kalkių vanduo* Pp 53, *kamparas* Ach 11, *kamparinė alyva* Pm I 27, Pm II 25, *kamforavas spiritas* Ll 85, *karšta košelė iš bulvių miltų* Pm I 28, Pm II 26, *kiaušinio trynys* Pm I 31, Pm II 28, *krakmolos* Ll 94 (plg. *krachmolos* Rč 15) / *skrobylas (krakmolos)* Pm I 31) [xskrobylas žr. *skarbylas* (rus. скорбило) „krakmolos“ LKŽ XII 1981], *levativa* Tš 13, *mygdolų aliejus* Ll 104, *paprasta alyva* Kru 11, Ll 98, *paprasta šalta alyva* Ll 158, *paprastos druskos tirpalas* Pp 29, *priešdifteritinis skystimas* Ll 131, *rūgpyvė* Pp 75 (xrūgpyvė (hibr.) 1 „actas“

LKŽ XI 1978), *skystimas virintų ažuolo žievių* Pm I 6, Pm II 5, *spiritas* Pm I 29, Pm II 27, Ll 157 / *spirtas* Ll 91 / *spyritas* Dž 20, *spiritas su kamparu* Ll 117, *stipri degtinė* Pm I 29, Pp 39, Pm II 27, *sviestas* Kru 9, *šalta žemė* Ku 38, *šiltas muiluotas vanduo* Ll 117, *štinkepiritas* Pp 39 (*xštinkepiritas* žr. *štinkepiritis* „amoniakas“ LKŽ XVI 1995), *tyras vanduo su arielka* Pm I 30, Pm II 27, *tirpalas iš amonijako* Ku 38, *tirpalas iš salicinės rūgšties* D 4, *vazelinai* Kru 9, *zinko mostelė* Ll 94 ir kt.

Šiai grupei priklausytų ir keletas vaistų formos įvardijimų, pvz.: *lašai* Pp 110, Kru 3, *milteliai* Pp 110, *tepalas* Kru 3, *žirneliai* Pp 110.

Žodis *vaistai* Kd I 32, Tš 23, Pp 26, Ab 26, Kd II 42, Ll 27 knygelėse vartojamas keliomis reikšmėmis. Savo terminine reikšme – „specialiai pagamintos ir vartoti tinkamos vaistinės medžiagos, kurios padeda išvengti ligų ir gydyti nuo jų“ (ME II 1993) – *vaistai* vartojami palyginti retai, nes nėra daug rašoma ir apie, paties A. Vileišio žodžiais tariant, „vaistus iš aptieku“ Ng 63 arba „tikrus vaistus“ Pp 54. Žymiai dažniau *vaistas* vartojamas antrąja, praktine, reikšme – „bet kokia priemonė, būdas“: *Nu blusų vaistai – ajerai* Skaudvilė. *Jis žino vaistą nuo pelių, nuo žiurkių* Veiveriai. *Ka pailsęs gauni pasilsėt, tai nėra geresnių vaistų* Pilviškiai. *Linksmumas – vaistas nuo ligų ir bėdų* Daukšiai (LKŽ XVII 1996). Taigi kalbamos knygelėse *vaistais* vadinami ir tam tikri gydymo būdai, ir kasdienėje buityje vartojamos priemonės, ir maisto produktai bei gėrimai ar kt. Tokius *vaistus* autorius yra pavadinęs *naminiais* arba *žmonių vaistais* Pp 54, pvz.: *Todėl nėra abejojimo, kad vaisiai yra geras natūrališkas vaistas* Ku 43, <...> *silpniems po vonios arba per vonią duodami sustiprinamieji vaistai (vynas, arbata ir t. t.)* Pp 113, *Prie mažų užgavimų (mėlynos dėmės), geriausiai vartoti sekantieji vaistai: dėti šlapios šaltos palos (kompresai) ir spausti šaltais daiktais, nes šaltis ir spaudimas sumažina kraujo plūdimą* Pp 21.

Įdomu pastebėti, kad vienoje knygelėje *vaistai* situaciškai yra pavadinti ir ištekliais, pvz.: *Užtai-gi geriausiu vaistu nuo kojų šalimo ir prakitavimo yra energiškas krutėjimas, plovimas šaltu vandeniu ir didžiausias švarumas; šitie ištekliai (vaistai) privalo būti būtinai prilaikomi,* <...> Ku 91.

Skyrium minėtinas pluoštas sudėtinių pavadinimų, kurių vienas dėmuo yra žodis *vaistas*, dažniausiai vartojamas daugiskaitos forma. Jų galima skirti keletą grupelių, pvz.:

a) vaistai pagal formą: *skįsti vaistai* Kru 4 (plg. *skystieji vaistai* Pp 109), *vaistai kietame pavidale* Pp 109, *vaistai lašais* Pp 110, *vaistai skystame pavidale* Pp 109,

b) vaistai pagal paskirtį: *vaistai ant vemimo* Tš 13, *vaistai pienui išvaryti* Pm I 27, Pm II 25, *vaistai pravėmimui* Pm II 12, *vaistas bakterijoms naikinti* Ll 43,

c) vaistai pagal veikimą: *sustiprinamieji vaistai* Pp 113, *suturiamieji kraujo vaistai* Pp 37,

d) vaistai pagal priklausymą: *vaistai tamsių burtininkų* Kru 15,

e) vaistai pagal uodžiamąsias savybes: *vaistai su aštriu kvapsniu* Pp 110.

Antrai pagal gausumą grupei priklauso **tvarstymo priemonių pavadinimai**, pvz.: *angliškas plestras* Pp 25, *bandažas (tvarskas)* Kru 10 [plg. *bandažas (tvarslas)* Pp 49 (*bandažas* 1. „tvarstis, vyturas“ LKŽ I₂ 1968, *tvarslas* žr. *tvarstis* 1. „tvarstomas raištis“ LKŽ XVII 1996), *bintas* Pp 29, *cerata* Ll 61 [plg. *cirata* Pp 112 (*cerata* „neperšlampamas, guma padengtas audeklas, vaškytinė“ LKŽ II₂ 1969)], *drobės gabalėlis* Pp 112, *drobės skarmalėlis* Kru 10, *drobinė skarelė* D 5, *drobinė skepetutė* Pm I 31 (plg. *drobinė skepetėlė* Pm II 26, *drobinė skepetukė* Pm II 28), *drobinis bintas* Pp 36, *gabalėlis gerosios vatos* Ll 104, *geroji (iš aptiekos) vata* Kru 4 (plg. *vata geroji iš aptiekos* Kru 9), *gerosios gydroskopinės vatos gabalėlis* Kru 4, *gipsas* Pp 43, *gryna aptiekinė vata* Pm I 32, Pm II 29, *gumilastikinis bintas* Pp 36, *gumilastikinis diržas* Pp 36, *kitaika* Kru 11 [xkitaika (rus. китайка) „nankinas (tokia medvilninė medžiaga)“ LKŽ V 1959], *klejonka* D 5, *lipnus plėstras* Kru 12, *minkšti drabužių gabalėliai* Pp 45, *multinas* D 5, *muslinas* Kru 4, Ll 92, Pp 26, *muslino gabalėlis* Kru 10, *nosinė skarelė* Pp 36, *nosinė skepetaitė* Pp 38, *paprasta vata* D 5, *plona klejonka* Kru 11, *rankšluostis* Ach 10, Tš 11, *sterilizuota perrišimui medega* Pp 54, *stora vilnonė skara* Tš 11, Ach 10, *švarus drobės gabalėlis* Pp 53, *švarus linų siulas* Pm II 19, *tafta* Kru 11 (*tafta* „standus blizgantis šilkinis arba cheminio pluošto audinys suknelėms, palaidinukėms“ LKŽ XV 1991), *trikampinė skarelė* Pp 29, *vata* Pm I 27, Pp 26, Pm II 25, Kru 10, Ll 62 ir kt.

Prie jos šliejasi **gydomųjų tvarsčių pavadinimai**, pvz.: *drėgnas aprišimas* Kru 10, *drėgnas kompresas* Kru 11, *drėgnas šildantis kompresas* Kru 11, *karšti kompresai* Ch 9, Kru 3, Ll 149, *karštos šlapios palos* Pm I 23, Pm II 21, *kompresai iš borinės rugšties* Ll 92, *kompresai iš ledo* Kru 5,

lengvas perspėjantis aprišimas Kru 11, *maišiukuose karšti pelenai* Tš 11, Ach 10, *paprastas drėgnas aprišimas* Kru 11, *pašutintų avižų maišelis* Ll 116, *sausas aprišimas* Kru 10, *šalti kompresai* Pm I 8, Pp 48, Pm II 8, Ku 32, Kru 5, Ll 149, *šildantieji šlapi kompresai* Ll 61, *šildantys kompresai* Kru 11, *šilti kompresai* Tš 11, Ach 10, Kru 6, Ll 116, *šiltų pelenų maišelis* Ll 116, *šlapias muslinas* Kru 11, *šlapios šaltos palos (kompresai)* Pp 21, *užšildantys kompresai* D 5, *žolių maišeliai* Kru 6 ir kt.

Trečia nemaža grupė yra **pirmosios medicinos pagalbos priemonių pavadinimai**, pvz.: *anglių žnyblės* Pp 44, *balanos* Pp 44, *balno vilokas* Pp 44, *blėtiniai daiktai* Pp 44 (x *blėtinis* „skardinis“ LKŽ I, 1968), *cibulis* Pp 72, *dirželiai* Pp 44, *dratvos* Pp 44 [x*dratva* žr. *dratas* (vok. dial. drôt) 1. „viela“ LKŽ II, 1969], *druska* Pp 67, *duryklės* Pp 44, *guminės petnešos* Pp 35, *ilga lazda* Pp 61, *karšti bliūdai* Pp 113, *karšti smėlies pagalvėliai* Pp 113, *karšti žolių pagalvėliai* Pp 113, *karštos plytos* Pp 113, *keliaraikščiai* Pp 46, *kesčios* Pp 80 [*kesčios* 1. žr. *kestės* 1. „dvi (kartais sujungtos) kartelės šienui, šiaudams ir kt. nešti; neštuvai“ LKŽ V 1959], *kesčios ant ratelių* Pp 81, *kesčios iš mandieros* Pp 86 [x*mandiera* (rus. мундир) 1. „kareivių uniforminis drabužis“ LKŽ VII 1966], *kesčios iš sermėgų* Pp 86, *kilpų diržai* Pp 44, *lazdos* Pp 44, *lipynė (kopiečios)* Pp 61 (plg. *lipynės (kopiečios)* Pp 73), *makšnos (makštys)* Pp 44 (x*makšna* 2. „makštis, futliaras“ LKŽ VII 1996; 1 *makštis* 1. „įmovas, dėklas, futliaras“ LKŽ VII 1966), *medžio pluošteliai* Pp 26, *medžių žievė* Pp 44, *pakulos* Pp 45, *petnešos* Pp 46, *plonos balanos* Pp 42, *samanos* Pp 45, *sausos žabelės* Pp 44, *sietai* Pp 44, *skepetaitė* Pp 67, *sniegas* Pp 72, *staltiesės* Pp 46, *stambus berštas* Pp 75 [x*berštas* (vok. Bürste) „šepetys; batų šepetys“ LKŽ I, 1968], *storos popieros* Pp 44, *sušildytos užklotės* Pp 113, *šalta ledinė vonia* Pp 72, *šalta sriuba* Pp 72, *šalti daiktai* Pp 21, *šaltos antklodės* Pp 72, *šiltos lupatėlės* Pp 72 (*lupata* 1. „skarmalas, skuduras“ LKŽ VII 1966), *šaudyklės* Pp 44, *šaukštas* Pp 44, *šiaudinės kesčios* Pp 87, *šienas* Pp 45, *švarkinės kesčios* Pp 86, *uostoma taboka* Pp 67, *užkaitintas peilis* Pp 38, *užkaitintas virbalas* Pp 38, *vilnos* Pp 46 ir kt. Jais yra įvardytos priemonės, kurios, įvykus nelaimėi, gali būti naudojamos būtinajai pagalbai suteikti. Visi šios grupės pavadinimai surinkti iš verstinės knygelės *Pirmoji pagalba nelaiminguose atsitikimuose*, kurioje daug rašoma apie tai, kaip reikia suteikti pirmąją pagalbą ir kokias priemones naudoti susižeidus, lūžus kaului, nudegus, sušalus, užtroškus ir kt.

Ketvirtai grupei priskiriami **dezinfekavimo**, arba **bakterijas naikinančių, medžiagų pavadinimai**, pvz.: *beržinis degutas* L1 44, *borinė rūgštis* Pp 26 (plg. *borinė rūgštis* L1 61), *chlorkalkių miešimas* L1 107, *deguto šarmas* L1 128, *durpės* L1 84, *formalinas* L1 76, *jodoformas* Pp 26, *kalkės (vapna)* L1 43 [2 x *vapna* (l. *wapno*) 1. „kalkės“ LKŽ XVIII 1997], *kalkių pienas* Pp 74, L1 29, *karboliaus tirpalas* Dž 17 (plg. *karbolinis tirpalas* Pp 116), *karbolinis vanduo* Pm II 19, L1 42 (plg. *karboliaus vanduo* L1 107), *karbolinės rūgšties miešimas* L1 107, *karbolinės rūgšties tirpalas* L1 49 (plg. *tirpalas karbolinės rūgšties* Ach 13), *karbolius* Pp 26, Dž 13, *karštas šarmas* Ach 16, L1 45, *karštas vanduo su muilu* L1 29, *kreolinas* Pp 26, *kreolino tirpalas* Pp 27, *lyzolas* Pp 26, *marių vanduo* Dž 4, *medžio degutas* L1 43, *medžio pelenai* L1 44, *negesintos kalkės* L1 107, *pelenai* L1 107, *pušinis degutas* L1 44, *pušinis šarmas* L1 44, *salicijinė rūgštis* Pp 26 (plg. *salicilinė rūgštis* L1 94), *soda* Pp 55, Dž 13, L1 42, *stipras šarmas* L1 30, *stiprus karštas šarmas* L1 122, *sublimatas* Tš 37, Dž 13, Pp 26, L1 42, *sublimato miešimas* L1 42, *sublimato tirpalas* Pp 29, Ach 16, D 6, *šarminio deguto miešimas* L1 29, *šiltas vanduo su muilu* L1 49, *tymolas* Pp 26, *tirpalas krezolinio muilo* L1 76, *vandens garai* Pp 26, *žaliasis muilas* L1 48, *žaliojo muilo skystimas* L1 49, *žemė* L1 84 ir kt.

Penkta grupei priklausantys pavadinimai įvardija **medicinos techniką**. Tai įvairūs instrumentai, įrankiai, prietaisai ir kitokie medicininiam tikslams naudojami reikmenys, pvz.: *akims gūminiai maišeliai* Kru 6, *bonkos su karštu vandeniu* L1 117, *daktariška švirkšlelė* L1 143, *degtukas* Kru 9, *Dettweiler'o spiaudalinė* Dž 13, *galvos špilkelė su bukais galais* Kru 9, *guminė mašinėlė (pūslelė)* Kru 4, *guminė švirkšlelė (čirkšlė)* L1 98, *guminė žarnelė* Kru 5, *guminiai maišeliai* Pp 111, *irrigatoriai* Pp 113, *irrigatoris (Esmarch'o) su gumine žarnele* Ch 10, *kišeninė spiaudoma bankelė* Dž 12, *klizopumpa* Pp 115, *kraujagyslių spaustuvai (turniketai)* Pp 33, *Liebe's spiaudalinė* Dž 13 (*spiaudalinė* žr. *spjauodyklė* 1. „indas, į kurį spjaudoma“ LKŽ XIII 1984), *maksimališki termometrai* Pp 107, *nepergeriama kiaulės puslė* Pp 111, *paprasta kiaulių puslė* L1 84, *peiliukas dėl įčiėpyjimo* Rč 14 (*xičiėpyti* 2. „įleisti skiepus“ LKŽ II₂ 1969), *penzelis* Kru 9 [*xpenzelis* žr. *pendzelis* (l. *pędzel*) „teptukas“ LKŽ IX 1973], *Prodohl'o spiaudalinė* Dž 13, *puodai išmetoms* Pp 105, *puodai šlapumui* Pp 105, *spiaudalinė* Dž 11, *spiaudalinė iš aliuminijo* Dž 14, *spiaudalinės iš geležinės skardos* Dž 12, *spiaudalinė su augšta koja* Dž

12, *spiaudomos bankutės* Dž 13, *stiklinė lazdelytė* Kru 8 (plg. *stiklinė lazdutė* Rp 19), *stiklinis butelis* Kru 5, *šiltos plytos* Ll 117, *švirkslelė iš rezinos* D 5, *švirkslelė (čirkšmyžaitė, šmirksmyžutė) su kauliniu galu* Pp 15 (*čirkšmyža* 1. „švirksčas, purkštuvas“ LKŽ II, 1969; *šmirksmyža* žr. *šmirkslys* 1. žr. *šmirksštyne* 1. „prietaisas skysčiui švirksėti, purkšti, švirkslys, švirksčas, purkštuvas“ LKŽ XV 1991), *švirksstelė* D 3 (plg. *švirkslelas* Tš 11), *termometras Celsio* Pp 107, *žąsies plunksnelė* Ku 36 ir kt.

Mažiausią grupę sudaro **gydomųjų procedūrų pavadinimai**, pvz.: *akių praplovimai* Kru 14, *akių vonia* Kru 5, *gerklės praputimas* D 5, *įkvėpavimas degio* Ch 11, *lašų įleidimai* Kru 14, *plovimas šaltu vandeniu* Ku 91, *prileidimas dielių* Kru 12, *pusvonios* Pm I 6 (plg. *pusvanos* Pm II 5), *šalta vonia* Pp 113, *šilta vonia* Ku 89 (plg. *šilta vania* Pm I 23, *šilta vana* Pm II 21), *tepalo įleidimai* Kru 14, *trinimas* Pm II 28, *vanelė* Pm I 31, Pm II 28, *vidurių perplovimai* Ch 10, *vokų masažas (mankštinimas)* Kru 9, *vonia (tynė) šilto vandens* Ach 11 [*tynė* (vok. dial. tîn, tîne) 1. „pailgas indas maudytis, praustis ar kam kitam, vonia, vonelė“, 2. „maudymasis tame inde, vonia“ LKŽ XVI 1995], *vonios* Pp 113, Ach 14, Ku 45, Ch 11, Kru 5, Ll 98 ir kt.

Su gydymo priemonėmis siejasi ir gydymo būdai. Tačiau šios rūšies pavadinimų surinktas tik nedidelis pluoštelis. Išsiskiria **pirmosios medicinos pagalbos būdų pavadinimai**, pvz.: *apvyniojimas vata* Pp 54, *barstymas miltais* Pp 54, *barstymas soda (Buliricho druska)* Pp 54, *menkas žaizdos suspaudimas* Pp 31, *stiprus suspaudimas* Pp 31, *tepimas aliejais* Pp 54, *tepimas baltymu* Pp 54, *tepimas lašiniiais* Pp 54, *tepimas skystais klijais* Pp 54, *tepimas taukais* Pp 54, *žaizdos spaudimas* Pp 30 ir kt. Keliais pavadinimais yra įvardyti **dezinfekavimo būdai**, pvz.: *karštis* Ll 41, *rūkymas* Dž 4, *sausas karštis* Ll 41, *virinimas vandenyje* Ll 42 ir kt.

Atskiras grupelės sudarytų pavadinimai su pasikartojančiu dėmeniu *gydymas*, pvz.: *gydymas pienu* D 7, *gydymas šiltomis voniomis* D 7, *gydymas vynuogėmis* Ku 42, *paprastas gydymas vandeniumi* Ku 45, *sistemiškas vaisiais gydymas* Ku 42 ir kt., ir *čiepijimas*, pvz.: *čiepijimas nuo difterito* Ll 61, *Jenner'o čiepijimas* Tš 39 ir kt.

II. Gydomo priemonių pavadinimų raiška ir kilmė

1. Vienažodžių gydymo priemonių pavadinimų rasta truputį per 100. Daugiau kaip pusė jų yra lietuviški žodžiai, pvz.: *lovatiesės* Pp 46, *šakelės* Pp 44. Nemaža dalis pavadinimų yra nelietuviškos kilmės. Prie jų nepriskiriami senieji (tikrieji) skoliniai, kurie „yra visiškai prisitaikę prie mūsų kalbos sistemos ir vartojami be jokių apribojimų <...>. Terminijoje jie yra jau nebe skoliniai, bet terminologizuoti žmonių kalbos žodžiai“ (Gaivenis 2002: 58). Taigi nelietuviškos kilmės žodžiais laikomi tik tarptautiniai žodžiai, pvz., *kompresai* Pp 110, Kru 3, Ll 104, ir svetimybės, arba barbarizmai, pvz., *uksusas* Pp 73.

Retkarčiais pasitaiko, kad tas pats dalykas yra pavadintas dviem lietuviškais žodžiais, pvz., *aprišimai* arba *raiščiai* Kru 10. Šiuo atveju *aprišimai* neturi grynos veiksmo reikšmės (DLKG 1996: 94), o įvardija konkretų dalyką. Beje, su žodžiu *aprišimai*, o ne *raiščiai* yra sudaryti ir rūšiniai pavadinimai, pvz., *spaudžiantis aprišimas* Kru 11. Minėtinas atvejis, kai tam pačiam dalykui įvardyti vartojamos net dvi svetimybės, pvz., *patelnė (skaurada)* Pp 44 [*xpatelnia* (l. patelnia, brus. патальня) „keptuvė“ LKŽ IX 1973; *xskaurada* (l. skowroda, rus. сковорода) l. „keptuvė“ LKŽ XII 1981]. Iš to galima spręsti, kad abu šie žodžiai plačiai vartoti ano meto kalboje, nes lietuviško naujadaro dar nebuvo. Akademinio lietuvių kalbos žodyno duomenimis, žodis *keptuvė* savo pirmąja reikšme – „plokščias metalinis indas sklindžiams, mėšai ir kt. kepti“ – yra užfiksuotas tik 1934 m. bendrinės kalbos laikraštyje *Gimtoji kalba* (LKŽ V 1959). Nors galima pastebėti ir priešingą reiškinį, kai svetimybę iš vartosenos stumia savas, lietuviškas, žodis. Pavyzdžiui, *arielka* Pm I 21, Pm II 11 rasta tik vienoje knygelėje, o jos lietuviškas atitikmuo *degtinė* Pm I 22, Pp 79, Pm II 20, Ku 32, D 7 vartojamas daug dažniau. Beje, K. Sirvydas *arielką* yra pavadinęs *degtine*. Tai jo sukurtas naujadaras (Balčikonis 1978: 163). Kai kurie lietuviški pavadinimai turi nelietuviškos kilmės sinonimų, pvz., *skėtis (parasolis)* Pp 74 [plg. *x parasonas* (brus. парасон) „skėtis“ LKŽ IX 1973], arba nelietuviškos kilmės pavadinimai turi gretimais pateiktus lietuviškus atitikmenis, pvz., *detritas (skiepai)* Ll 91 (*detritas* 2. „raupų židinio nuogranda imunizacijai“ MTŽ). Pasitaiko vienas kitas varijuojantis pavadinimas, pvz., *kalkės* Ll 107 / *kalkiai* Pp 73. Hibridiniai, arba mišrūs, pavadinimai kalbamiems

tekstams, galima sakyti, nebūdingi, jų rasta tik keli, pvz., *čiepyjimas* RČ 10 / *čiepijimas* Tš 15 (plg. *skiepijimas* L1 90).

Lotyniški atitikmenys yra įprastas ir svarbus dalykas medicinos literatūroje. A. Vileišio knygelėse jų labai reta, ir tai savaime suprantama, nes dauguma pavadinimų yra paprastosios kalbos žodžiai ar žodžių junginiai, termininę reikšmę įgavę tik kontekste, be to, knygelėse medicinos mokslo žinias stengtasi pateikti supaprastintai. Tad pasitaikęs lotyniškas atitikmuo duotas tik greta vienos reikšminės grupės – vaistų – vienažodžio pavadinimo „*kalomelis*“ (lat. *Calomelanos*) Ch 9. Lotyniškas pavadinimas *kolloidium* Pp 25 rašomas tekste originalo forma, matyt, jam nerasta lietuviško pavidalo.

2. Sudėtiniai gydymo priemonių pavadinimai sudaro didžiausią visų aptariamų pavadinimų dalį (jų yra truputį per 300).

Pagal gausumą išsiskiria **dvižodžiai pavadinimai** (per 200). Rūšinio dėmens raiškos atžvilgiu beveik vienodai pasiskirstę derinamojo ir nederinamojo pažyminio junginiai.

Derinamieji pažyminiai dažniausiai yra išreikšti būdvardžiais: kokybiniais būdvardžiais (jų yra didesnė pusė), pvz., *tikri vaistai* Pp 54, ir būdvardžiais su priesaga *-inis*, pvz., *šiaudinės kesčios* Pp 87. Keletas derinamųjų pažyminių reiškia veikiančios ar neveikiančios rūšies dalyviais, pvz.: *verdantis šarmas* Ach 16, *sušildytos skaros* Pp 71. Įvardžiutinės (būdvardžių ar dalyvių) formos nėra dažnos, pvz.: *šlapieji kompresai* Pp 112, *šaldomoji paklodė* Pp 112. Kai kurie pavadinimai vartojami ir paprastąja, ir įvardžiutine formomis, pvz., *pramanytas alsavimas* Pp 31 ir *pramanytasis alsavimas* Pp 67.

Nederinamieji pažyminiai dažniausiai reiškiami vienaskaitos ar daugiskaitos kilmininku, pvz.: *viryklos šaukštas* Pp 44, *telegrafų dratvos* Pp 45. Kai kurių pavadinimų nederinamuoju pažyminiu eina asmenvardžiai – arba visiškai sulietuvinti, pvz., *Bardėlebens užrišimas* Pp 54, arba palikti autentiškai su po apostrofo pridėta lietuviška galūne, pvz., *Pasteur'o čiepijimas* Tš 29. Pasitaiko ir kitais linksniais (daugiausia įnagininku) išreikštų nederinamųjų pažyminių, pvz., *tepimas sviestu* Pp 54. Keliolikos pavadinimų nederinamieji pažyminiai reiškiami linksniais su prielinksniais (dažniausi junginiai su prielinksniais *iš* ir *su*), pvz.: *kesčios iš paklodės* Pp 86, *maišeliai su ledu* L1 75.

Pasitaiko sinonimiškai vartojamų pagrindinių dėmenų. Sinonimai dažniausiai esti lietuviški žodžiai, pvz., *sausos lovatiesės (paklodės)* Pp

71, tačiau rasta atveju, kai sinonimų porą sudaro lietuviškas ir nelietuviškos kilmės žodis, pvz., *akių operacijos (piovimai)* Kru 18. Retsyškiais sinonimų turi ir šalutiniai dėmenys. Tokiais atvejais konkuruoja priesagos *-inis* būdvardis ir daiktavardžio kilmininkas, pvz., *gumilastikinis diržas* Pp 37 / *gumilastikos diržas* Pp 35. Kai kurie pavadinimai turi variantinių pagrindinių dėmenų, pvz., *karbolinė rugštis* Ll 42 / *karbolinė rūgštis* Pp 39 (dar plg. *karbolinė rugštė* D 6, Tš 37). Kartais varijuoja abu – pagrindinis ir šalutinis – dėmenys, pvz., *vaškinis popieris* D 5 / *vaškinis popierius* Ll 92, *vaškuotas popieris* Kru 11 / *vaškuotas popieris* Ll 62 (dar plg. *vaškuota popiera* Pp 112).

Chronologiškai žiūrint, vėlesnio leidimo knygelėse pasitaiko ir prasčiau terminų, pvz., 1906 m. – *ryžiai (ryžių miltai)* Pm I 31, Pm II 29), o 1908 m. – *risai (risų pudra)* Rč 15).

Keli pavadinimai pateikti su lotyniškais atitikmenimis, pvz.: *borinė rukštė (acidum boricum)* Tš 19, *opijo lašai (Tinctura opii)* Ch 9. Beje, pastarojo vartojamas ir aplietuvintas variantas *tinktura opijo* Ch 10.

Žiūrint dvižodžius pavadinimus sudarančių dėmenų kilmės, matyti, kad daugiausia pavadinimų, kurių abu dėmenys yra lietuviški žodžiai, pvz.: *karšti akmenys* Pp 105, *ledo gabalėlis* Pm I 22, Kru 6. Mažiau iš lietuviško ir tarptautinio arba lietuviško ir hibridinio dėmens sudėtų pavadinimų, pvz.: *citrinos rūgštis* Dž 4, *guminis spenelis* Pm I 29, Pm II 26.

Trižodžių pavadinimų rasta arti 80. Šalutinių dėmenų raiškos atžvilgiu vyrauja pavadinimai, kurių pagrindinis dėmuo turi nederinamąjį pažyminį su savo derinamuoju pažyminiu, pvz., *išsitrynimas šaltu vandeniumi* Ku 45, ir pavadinimai, kurių šalutiniai dėmenys išreikšti linksniais su priešlinksniais, pvz.: *buteliai su karštu vandeni* Pp 71, *tirpalas iš karbolinės rūgšties* D 4. Kiek mažiau pavadinimų su derinamuoju ir nederinamuoju pažyminiu, pvz., *apsaugojantis raupų įciepyjimas* Rč 3, ir pavadinimų su dviem derinamaisiais pažyminiiais, pvz., *kišeninė spaudoma bankelė* Dž 12.

Kai kurie pagrindiniai dėmenys turi sinonimų, pvz., *buteliai (bonkos) su karštu vandeni* Pp 105, ar variantų, pvz., *vania šilto vandens* Pm I 8 / *vana šilto vandens* Pm II 7.

Kilmės atžvilgiu daugiausia yra pavadinimų su visais lietuviškais dėmenimis, pvz., *maišiukuose karšti pelenai* Tš 11, Ach 10. Kiti pavadinimai dažniausiai susideda iš dviejų lietuviškų ir hibrido, pvz., *sterilizuota*

perrišimui medega Pp 54, ar dviejų lietuviškų ir tarptautinio dėmens, pvz., *gabalėlis gerosios vatos* Ll 104.

Tik vienoje knygelėje rastas iš trijų dėmenų sudėtas lotyniškas vaisto pavadinimas *Liquor aluminis acetici* Pm I 29 be lietuviško atitikmens.

Keturžodžiai ir penkiažodžiai pavadinimai kalbamuose tekstuose labai reti, jų aptikta tik keletas, pvz.: *įleidimas į organizmą druskos tirpalo* Ch 11, *išvirškimas po oda šilto druskos tirpalo* Pp 54. Prie penkiažodžių priskirta pora pavadinimų su skaičiumi ir simboliu, pastarieji laikytini atskirais dėmenimis, pvz.: *2% miešimas borinės rūgšties* Ll 103, *nenuvalyta 5% karbolinė rūgštis* Pp 116. Tarp keturžodžių pavadinimų pasitaiko varijuojančių dėmenų, pvz., *vanios gryno drungno vandens* Pm I 5 / *vanos gryno drungno vandens* Pm II 5.

III. Išvados

1. A. Vileišio populiarinamosios medicinos knygelės (1895–1915) yra svarbus šaltinis lietuvių medicinos terminijos istorijai pažinti.

2. Knygelėse vartojamų gydymo priemonių pavadinimų išskirtos šešios reikšminės grupės – vidinių ir išorinių vaistų, tvarstymo priemonių ir gydomųjų tvarščių, pirmosios medicinos pagalbos priemonių, dezinfekavimo, arba bakterijas naikinančių, medžiagų, medicinos technikos ir gydomųjų procedūrų pavadinimai.

3. Daugiau nei pusė gydymo priemonių pavadinimų yra sudėtiniai, dažniausiai dvižodžiai, nemažai trižodžių, kurių rūšiniams dėmenims būdinga raiškos įvairovė.

4. Tarp surinktų gydymo priemonių pavadinimų vyrauja lietuviška leksika. Gana daug ir nelietuviškos kilmės žodžių, kurie sudaro nemažą dalį vienažodžių pavadinimų, o sudėtiniai pavadinimai dažnai būna sudaryti iš lietuviškų, tarptautinių ir hibridinių dėmenų. Krinta į akis svetimybės. Pasitaiko pavienių atvejų, kai jos keičiamos lietuviškais atitikmenimis, tačiau kartais autorius skliausteliuose parašo svetimybę ir greta lietuviško žodžio – taip, matyt, jo stengiasi taikytis prie adresato vartojamo žodyno. Skolintinės leksikos gausai galėjo turėti įtakos ir nelietuvių autorių veikalų kalba, stilius ir terminija, nes iš šešiolikos aptariamų knygelėlių tik šešios yra paties A. Vileišio rašytos, kitos išverstos ar parengtos pagal lenkų, rusų, vokiečių autorių darbus.

5. Ryški aptariamų pavadinimų ypatybė – sinonimija ir variantiškumas, neišvengiami bet kurios srities terminijos kuriamojo tarpsnio reiškiniai. Dažniausiai sinonimiškai vartojami abu lietuviški arba lietuviškas ir nelietuviškos kilmės žodis. Aptikta fonetinių ar rašybos, morfologinių ir sintaksinių variantinių pavadinimų (vienas kitas variantas gali būti ir spaudos klaida).

NAGRINĖJAMI ŠALTINIAI

- Ab – *Apie blogąją ligą arba syfilį (prancus)*, Tilžė, 1904.
 Ach – *Apie cholera ir kaip nuo jos apsisaugoti*, Vilnius, 1905.
 Ch – *Cholera ir kova su ja*, Vilnius, 1907.
 D – *Difteritas*, Vilnius, 1907.
 Dž – *K n o p f S . A . Džiova ir kova su ja*, Tilžė, 1903.
 Kd I – *Ką daryti, kad sveiki butume ir ilgai gyventume*, Tilžė, 1895.
 Kd II – *Kas daryti, kad sveiki butume ir ilgai gyventume*, Vilnius, 1905.
 Kru – *Kaip reikia užlaikyti sveikos ir sergančios akis*, Seinai, 1910.
 Ku – *Kaip užsilaikyti pavasarį, vasarą, rudenį ir žiemą*, Vilnius, 1906.
 Ll – *Limpamosios ligos ir kaip nuo jų išsisaugoti?* Kaunas, 1915.
 Pm I – *Patarmės moterims, kurios nori būti sveikos*, Tilžė, 1899.
 Pm II – *Patarmės moterims, kurios nori būti sveikos*, Vilnius, 1906.
 Pp – *E s m a r c h F . Pirmoji pagelba nelaiminguose atsitikimuose*, Tilžė, 1903.
 Rč – *O k s B . Raupų čiepyjimas: (Šneka su jauna motina)*, Vilnius, 1908.
 Rp – *T a r c h a n o v I . Rūgštasai pienas prof. Miečnikovo: įrankis liaudies sveikatos užlaikymui*, Vilnius, 1907.
 Tš – *Trumpi šneka apie limpančias ligas ir kaip nuo jų apsiginti?* Tilžė, 1901.

PAGALBINIAI ŠALTINIAI

- LKŽ I, 1968 – *Lietuvių kalbos žodynas 1*, Vilnius.
 LKŽ II₂ 1969 – *Lietuvių kalbos žodynas 2*, Vilnius.
 LKŽ IV 1957 – *Lietuvių kalbos žodynas 4*, Vilnius.
 LKŽ V 1959 – *Lietuvių kalbos žodynas 5*, Vilnius.
 LKŽ VII 1966 – *Lietuvių kalbos žodynas 7*, Vilnius.
 LKŽ IX 1973 – *Lietuvių kalbos žodynas 9*, Vilnius.
 LKŽ X 1976 – *Lietuvių kalbos žodynas 10*, Vilnius.
 LKŽ XI 1978 – *Lietuvių kalbos žodynas 11*, Vilnius.
 LKŽ XII 1981 – *Lietuvių kalbos žodynas 12*, Vilnius.
 LKŽ XIII 1984 – *Lietuvių kalbos žodynas 13*, Vilnius.
 LKŽ XV 1991 – *Lietuvių kalbos žodynas 15*, Vilnius.

- LKŽ XVI 1995 – *Lietuvių kalbos žodynas* 16, Vilnius.
 LKŽ XVII 1996 – *Lietuvių kalbos žodynas* 17, Vilnius.
 LKŽ XVIII 1997 – *Lietuvių kalbos žodynas* 18, Vilnius.
 ME II 1993 – *Medicinos enciklopedija* 2, Vilnius.
 MTŽ – *Medicinos terminų žodynas*, Vilnius, 1980.
 Ng – Vileišis A. *Naminis gydytojas: Trumpas aprašymas prasčiausių ligų ir prasčiausių vaistų kovoje su jomis: /D. 1. Apie žmonių ligas ir jų gydymą*, Seinai, 1908.

LITERATŪRA

- Balčikonis J. 1978: *Rinkiniai raštai*, Vilnius.
 DLKG 1996: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius.
 Gaivenis K. 2002: *Lietuvių terminologija: teorijos ir tvarkybos metmenys*, Vilnius.
 Kučys A. 1993: *Vileišiai: Trijų brolių darbai tautai*, Chicago.

THE NAMES OF TREATMENT MEANS IN MEDICAL BOOKS OF THE DOCTOR ANTANAS VILEIŠIS

Summary

This article analyses the names of treatment means (over 400) collected from sixteen books of popular medicine by doctor Antanas Vileišis (1856–1919) according to their meaning, expression and origin.

In respect of meaning these names differ. Six notional groups were identified – names of medications for internal and external use, bandaging means and medical dressings, first aid means, disinfecting or anti-bacterial means, medical implements and manipulation treatment.

In respect of expression the majority of names of treatment means are complex terms, mainly two-word terms (200), also there are quite few three-word terms (nearly 80). A variety of means of expression is characteristic to specific elements of those terms.

In respect of origin Lithuanian words prevail, though there are quite a lot of words of foreign origin – international words and barbarisms. In some cases barbarisms were substituted with Lithuanian equivalents, though sometimes the author gives a barbarism next to Lithuanian word – presumably trying to adjust his language to the lexicon used by target readers. The abundance of borrowed words possibly has been influenced by the language, style and terminology of foreign authors, because most of doctor Vileišis books were translations of works of Russian, Polish or German authors or were prepared using such works.

The names of treatment means have synonyms and variants. Most frequently two Lithuanian words or a Lithuanian word and non-Lithuanian word are used synonymously.

Popular medical books by doctor Antanas Vileišis are the important source for the history of Lithuanian medical terminology.

Palmira ZEMLEVIČIŪTĖ
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas palmira@lki.lt

Gauta 2005-11-18